

КАЛЕНДАРНИ И КОСМОЛОГИЧНИ ИДЕИ В УКРАСАТА НА ЗЛАТНИЯ НАГРЪДНИК ОТ ГОЛЕМАНИ

Венцислав Цонев

Този нагръдник заема според нас централно място сред гробния инвентар на откритото при спасителни разкопки през януари 1991 г. погребение на знатен трак, датирано към периода V–IV в. пр.Хр. (Църов 1994: 93–123). За материалите от археологическия обект досега липсва цялостна публикация и те продължават да предизвикват интереса на изследователите (Marazov 1998: 205). В настоящата статия ще се спрем върху семантиката на украсата и свързаното с нея композиционно решение като източник за календарните знания и космо-митологичните представи на древните траки (Обр. 1). Нагръдникът е ценен преди всичко с това, че негов аналог трудно може да бъде посочен. Във връзка с особеностите на формата и символиката, близко сходство откриваме с пекторала от Старо село до Сливен (Обр. 2). На пръв поглед повечето от елементите на украсата са разбираеми и познати, защото следват схеми, известни още от времето на неолита. Дългите страни на златния предмет имат плавна конвексно-конкавна линия, която в краищата се пречупва почти под прав ъгъл и така оформя затвореното пространство на плоскостната форма, върху която се разполага системата от знаци. Същите лежат в две основни направления – по надлъжните овални страни и в средната диаметрална ос. Забелязваме, че до всяка надлъжна страна е маркирана двойна зигзаговидна линия, имаща контактни точки с права, вървяща успоредно на предметния ръб. В определени сектори по хода на зигзага са поставени по 5 бр. змийски тела за всяка страна. Ако преброим поред съответните зъбчета между телата, виждаме как те маркират или предупреждават за фазовите промени на Луната. Движението започваме от единия край, който означаваме условно като А. Буквата сочи реално дясната половина на предмета, който е бил прикачен към дрехата на покойника. Приемайки, че зигзагът оформя триъгълници, то техният брой по горната страна дава числото 27, а по долната съответно 24. Змиите в първата редица сочат стойностите 8, 11, 17, 22, 27. Крайната бройка на системата от зъбци и змийски тела навежда на мисълта, че имаме условно представен лунарен драконичен месец, равняващ се на 27,2122 средни слънчеви денонощия. Този месечен период имал особено значение за жреците, защото е свързан с предсказването на лунно-слънчевите затъмнения. В чисто биологичен смисъл

посоченият календар отразява месечния цикъл от 28 дни при жената. Зъбчатите елементи, в съчетание с овалната външна форма на предмета, дават представа за женски полов орган, известната от древността емблема на Богинята Майка, раждащата Земя. Чрез линията от зъбци по долната страна отчитаме общо 24 дни, с маркиране съответно на стойностите 8, 12, 16, 20, 24. Посоченото крайно число има пряко отношение към настъпването на сърповидните фази на “смърт” в лунния синодичен календар. Следователно в най-общ смисъл тракийският майстор представя опозицията между понятията живот и смърт. Наличието обаче на двоен контур при зигзаговидните редове подсказва, че съществуват и други числени кодове с астрономически характер. Повдигайки на квадрат 28, получаваме числото 784 дни, приблизително толкова са в една марсианска синодична година. Срещуположната редица от 24 символа дава на квадрат общо 576, толкова са дните на венерианската синодична година в древните календари от Евразия. Степенуването се смята за магическо действие в античността. Същевременно можем да приложим и друга система за търсене на скритите знания. Успоредните зигзаговидни линии изразяват и действието събиране, така получаваме съответно числата 54 и 48. Свързвайки ги с циклите на планетите откриваме, че първото е модул, равен на $1/7$ от синодичната година при Сатурн, а второто се явява основа на високосната лунарна година, защото съдържа $1/8$ от нейните 384 дни. Освен това числото показва модул на Марс в приблизително съотношение $1/16$ от календара му и дробна величина с размер $1/12$ от периода на Венера.

Трябва да подчертаем, че числото 48 се среща като символика по периферията при един от глинени олтари от Овчарово, което говори за астрономическите знания и култовата насоченост при предците на траките от енеолита (Цонев 2003: 234, обр. 9: 2). Отпадат съмненията за случайни съвпадения при подреждането на елементите от украсата по дългите страни и можем да разгледаме смисъла на представената символика по диаметралната ос. Започваме отново със страната А, където са поставени две човешки фигурки, хванати за ръце. На тях им предстои скок във времето и пространството, в това се убеждаваме при анализа на общата композиция и елементите от централната ос. Двата персонажа навлизат в някакъв тунел, символизиращ пътя към утробата на Великата богиня, маркиран с 14 бр. змийски тела, поставени в различни точки и интервали по централната ходова ос. Митът за слизането в подземното царство е стигнал до нас чрез гърците, той е познат в различни варианти — отвличането на Персефона в царството на Хадес, битката на Херкулес с адското куче Цербер, изчезването на гетското божество Залмоксис за три години, слизането на Орфей, търсещ душата на Евридика, и др. (Кун 1985: 51–55, 125, 166). Според нас, първообразът на тези легенди трябва да се търси в тракийските земи, където съществува значителен консерватизъм по отношение на космо-митологичните представи и религията. Чрез сведенията на Херодот за траките знаем: ”От боговете почитат само Арес, Дионис

и Артемида. Отделно от народа царете почитат Хермес, повече от всички богове, къннат се в неговото име и казват, че са произлезли от Хермес” (Херодот 1990, V: 7–8). В тази връзка върху монетите на племената дерони, едони и орески виждаме образът на Хермес-Арес, водещ бикове или коне. Богът има двойствен облик, защото се възприемал не само като психопомп (водач на мъртвите души), но и в качеството на войнствен предводител на племето. Едната фигурка от нагръдника свързваме с образа на този бог, заемащ централно място в религиозния пантеон. С него се идентифицирали в аристократичния си кръг и местните владетели, ако следваме точно казаното от Херодот. Изводът се налага логично, защото вождовете съчетават едновременно жречески, военни и съдебни функции. Митичният Хермес обхожда земите на тракийския цар или парадинаст в хода на цялата година, но той не е сам. С него неразделно върви и другото основно божество – персонификацията на раждащата се и умираща природа, палавият Дионис-Загрей. За сложната соларно-хтонична същност на този бог е писано много (Неделчев 1996: 17), но схемата върху нагръдника ни дава още едно доказателство в тази насока. Стоящите по пътя пред антропоморфните фигурки две групи от по 7 бр. змии отново ни връщат към въпроса за “свещените” числа, които са характерен елемент на всички религиозно-философски доктрини в древния свят. Не е трудно да открием общите корени на числовите кодове, въпреки различната етническа и митологична окраска. Например от текстовете за пирамидите на Египет знаем, че злият Сет разчленява тялото на брат си Озирис на 14 части, които разхвърля по различните номове (Липицкая, Марциняк 1983: 54–55). Жреческото съсловие разглежда числото 14 като съвкупност от 7-те божествени огньове и 7-те реки. Тяхното взаимодействие създава тялото на бог Озирис, който не случайно носи прозвището Великият Зелен (Липицкая 1983: 46). На него посвещават поредица от празници, свързани условно с намирането на дадена телесна част от странстващата му майка Изиди. Важен момент в празничната система е цикълът от 12 дни, в чест на събирането на всички части на едно място. Този празник се отбелязва тържествено от земеделците-орачи. Стигаме до извода, че Озирис олицетворява засятото семе, което ще осигури реколтата. Често Озирис се представя с тяло, обвито от голяма змия, това е змеят Апопи в качеството си на защитник.

Всички тези митологични моменти имат удивителен аналог в украсата на нагръдника от Големани. Още древните гърци (например Хекатей от Милет) твърдят, че Озирис е равнозначен на Дионис. На отделни емисии от тракийското монетосечене виждаме Хермес като водач на волски впряг с рало, богът засява семената на бъдещото плодородие (Обр. 3). Няма съмнение, че 14-те змии символизират телесната трансформация на Дионис, хвърлените в земята 7 бр. семена, които до края на годината трябва да станат 14. Така древните траки влагат своето разбиране за мистерията на вегетацията и нейните плодове. Тракийският Хермес влиза според религиозната доктрина в символичен брак

с Великата богиня (Земята), която трябва да роди през второто полугодие богата реколта. Само така си обясняваме композиционното решение от две обособени групи, всяка със 7 бр. змии. Наред с това забелязваме, че особеното положение на техните тела служи за маркиране на отделните месеци и сезоните към календарната година. В митологичен план, разкъсаното от титаните тяло на малкия Дионис ще бъде пречистено и той ще възкръсне отново (Фол 1991: 140–141, 174–175). Пречистването става под въздействие на небесния огън (Слънцето, Луната) и течащите води. Хермес трябва да води слънчевата колесница или ладия по течението на реката-време, за да се осъществи вечният кръговрат на природата. Тази сцена е представена много ясно върху известната плоча, намерена до гр. Разлог. Тя представя итифалическият Хермес в съчетание със слънчевата ладия и спирален орнамент (Гергова 1996: 83–84). Прави впечатление, че плочата е била повторно използвана в постройка от желязната епоха и заедно с други плочи образува стилизирана вулва. Тези изображения на Хермес се свързват ретроспективно с корените на най-стария култ към бога-водач, разпространен в Микенския свят. Аналогията с украсата от Големани е твърде близка и стигаме до извода, че златният предмет дава пример за разпространението на този мит през късножелязната епоха в Централна Северна България. В периода V–IV в. той вероятно битува повсеместно, имайки предвид локализацията на отделни предмети с художествена украса и иконографията на тракийското монетосечене. Във връзка с култа към Дионис сигурен ориентир за откриването му е наличието на свещените числа-емблеми 7 и 14. Семантиката на тази символика е крайгълен камък в търсенето на езотеричните идеи на религиозно-философската система при траките. Ако за питагорейците основна емблема на Вселената се явява двадесетостена (икосидъра), то при траките срещаме един по-специфичен универсален модел, какъвто е звездата с 14 бр. лъчи, или предметите от бита, притежаващи същия брой елементи в украсата си. Съществуват достатъчно доказателства чрез регистрирани находки на север от Стара Планина, но също и на юг от нея. Става дума за артефакти като 14-листната розета от фиала № 97 в Рогозен, украсата по лицето на божеството от наколенника във Враца, оформлението на едната обеса от същата могила, накитът с 14 бр. жълъди и амфори от с. Къпиново и звездата към Кралевското златно съкровище (Гърговишко), датиращо от III в. пр. Хр. За Южна България ще споменем украсата на един бронзов шлем, съхраняван в Централен археологически музей, инв. № 4013. Освен това същата числова символика виждаме сред зрънчестия орнамент на нагръдник, открит при Дуванли и зачислен под № 1645 в Пловдивския музей.

Разглеждайки сакралното число 14, не трябва да забравяме, че то символизира единството на Слънцето и Луната не само в митологичен план. Известен код на соларното начало е цифрата 7, колкото са цветовете в спектъра на светлината му. Но Луната също свети, тя отразява слънчевите лъчи като огледало. На 14-ти ден същата изпълва диска си и започва пълнолунието, свързано

с празник и обредни действия. Този ден е предупреждаващ, защото бележи средата на драконичния месец и навлизането в напреднала “бременност” на Луната. За нас съществен интерес представлява отношението на змийските тела от надлъжната ос на нагръдника към отделните месеци и сезоните в календарната година. Двойствената природа на Дионис произтича от обстоятелството, че той отмерва денонощния ритъм на живота (Неделчев 1996: 17). Слънчевият Дионис се крие в недрата на Земята през зимния период, свързан със забавянето и дори временното спиране на вегетативните процеси на растенията. Той навлиза решително в подземното царство около деня на зимното слънцестоене, тогава в Атина например се правят празнични карнавали под името Полски Дионисии (Елиаде 1997: 438). Първата змия по централната ос сочи този момент, но декември е начален зимен месец и поради особеното си положение на портал във времето е отделен от следващите месеци с определен интервал. Втората змия съответства на януари и не се отличава по формата си от декември, защото е типичен зимен месец. Нарастващо внимание предизвиква представянето на следващите два месеци – февруари и март. Забелязваме, че са поставени като антагонисти, но в частичен контакт. Особеното пространствено разположение ни напомня за зараждащият се в недрата на зимата живот и засилването на вегетативните процеси, характерни за ранната пролет. Този момент намира отражение в празнично-обредната система на траки и гърци, които по това време почитат паметта на мъртвите, изпращат старата лунарна година, честват Малките Дионисии. Тогава посеvät окончателно трансформира в коренова система и готови за вретене стъбла.

Двойката от змии, характеризиращи месеците април и май имат почти същия вид като предходните. Тези месеци са с типично пролетен характер, в тях се извършва бурен растеж и цъфтеж на растителните видове. Гърците тогава честват празниците Големи Дионисии. Природата е в подем, но след май виждаме отново маркиран преходен период чрез празен участък. Същият сочи идването на новия летен сезон. Веднага след интервала стои самостоятелно змийско тяло, характеризиращо юни – първият летен месец. Същевременно, с този преходен период се разширява значително полето под или съответно над зигзаговидния орнамент и външният ръб на предмета става изпъкнал. Това решение подсилва илюзорната представа за изкачването на слънчевите дни към лятото. Непосредствено след знака за юни по централното поле липсват всякакви символи, същото придобива формата на голям диск или огледало. От митологията знаем, че сред основните атрибути на Дионис стои огледалото, с което титаните се опитали да го залъжат (Фол 1991: 119–120). В разглеждания предмет обаче майсторът ни представя важен календарен момент – върха на лятото с дните около 22 юни. Естественият цвят на златото подсилва внушението за изгаряща топлина и суша. Прави впечатление, че месец юли няма самостоятелен характер, неговият символ е съединен почти плътно със змийското тяло за август. Двата месеца са преплетени, защото

отразяват време на усилен полска работа, свързана с прибирането на житната реколта и първите плодове. От митологичен аспект в този календарен отрязък става родилният акт на Дионис. Непосредствено след август забелязваме нов преходен период, придружен с известно стесняване на външната предметна форма. Празното пространство предупреждава за идването на есента. Знакът за септември се състои от две контактуващи поредни змии, отново виждаме съединение, но служещо за обозначаване на конкретен месец. Според земеделския цикъл продължава събирането на реколтата от плодове и зеленчуци, заедно с настъпващия гроздобер. Правенето на виното намира своето отражение в празнично – обредната система чрез честването на есенните Дионисии. Същевременно в този период започва есенната оран и новата сеитба. Стеснената външна форма по тази участък от предмета и спирането на зигзаговидния орнамент ни информира, че Богинята Майка е завършила родилния си цикъл и земята навлиза в период на покой. Майсторът символично показва типичното за есента намаляване на дните чрез трансформиране на зигзага в права линия. Годишният календар приближава своя завършек и природата застава отново пред прага на зимата, но възниква въпросът за отправната точка и посоката на движение върху предметната схема. Ако приемем, че ходът на времето продължава в същата посока, неизбежно се откъсваме от идеята за вечния кръговрат. Мъртвият владетел-мист ще възкръсне за нов живот само ако влезе отново в утробата на Великата богиня, съгласно идеите на тракийския орфизъм (Марков, Гоцев, Янков 2003: 68). За да не излезем извън схемата, трябва да тръгнем от страната Б обратно към А. Последното змийско тяло става първо, Хермес и Дионис започват новата си обиколка. Поради изискванията на слънчевия календар се наложи да трансформираме 14-те бр. диаметрални змийски знаци в 12. Това не означава, че в тях липсва всякакво друго календарно значение. Движението по отсечката АБ и обратно може да се извърши и съгласно изискванията на лунарния синодичен календар, равняващ се на 354/355 денонощия (Селешников 1985: 98–99). Особеностите в изпълнението на нагръдника сочат ясно, че древните траки използвали основно календарната слънчева година, но за битови цели употребявали лунарната синодична, която през няколко години се приравнява към слънчевата чрез допълнителен високосен месец. Според традициите на българския народен календар тази регулация става в периода между 10 февруари (Чуминден) и Младенци (9 март), когато се ражда “младата” месечина (Попова 1987: 34). Колкото до драконичния календар от 346 дни, вероятно е използван предимно за астрономически предвиждания и религиозни цели.

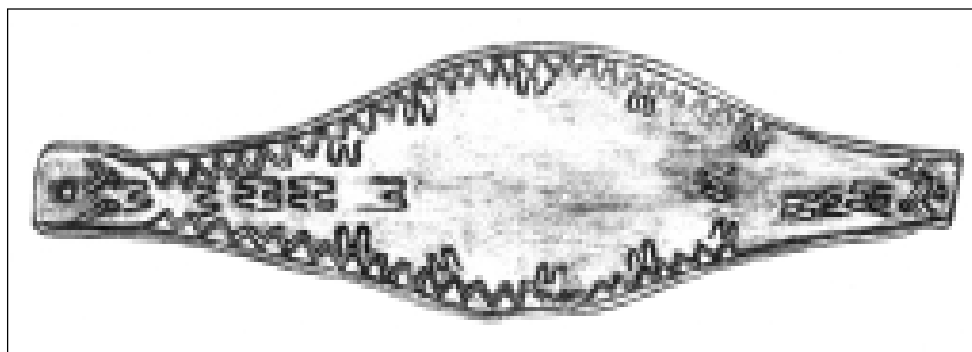
Откритите в символиката на нагръдника други планетни кодове подсказват, че тракийските жреци внимателно са наблюдавали движението на телата в Слънчевата система. Още от времето на неолита местното население придава особено значение на венерианските календарни цикли, те имат тясна връзка с космо-митологичните идеи и религиозните вярвания на племената.

Засиленото присъствие на змийски изображения по нагръдника символизира не само представите за календарното време и безсмъртието на душата. Тук змията играе ролята на добрия демон, тя се превръща в своеобразна емблема на изчезващото и внезапно появяващо се божество Дионис. Не случайно неговият числен код 14 намира широко разпространение на Балканите. Той поставя в нова светлина въпроса за вселенските модели като философска интерпретация. От гледище на световния биологичен модел, в структурата на 14-лъчевата звезда стои бинарният Безкраен код (Танев 1997: 37), съставен от мъжкото и женското начало (1+0+1+0...). Еволюцията на движението при числовата редица достига свещеното число 7, което е изява на земния световен ред, наложен от мъжкия пол според законите на патриархалното общество. Женската същност стои твърдо на второ място или съответно на 14-та позиция. Особеното място на числото 7 като календарен порядък има отношение към представите за митичния Сатурн, почитаният в Азия бог на 7-те небеса. За седмицата знаем, че стои в основата на всички религиозно-философски системи, но си струва да проследим съдбата на космическия модел, представен от числото 14. Можем само да се удивляваме на устойчивия характер на космологичните идеи в българските земи, когато разглеждаме късносредновековните храмове в близкото до Търново село Арбанаси. Например в подовата настилка от наоса на църквата “Св. Архангели” лежи лъчист диск, съставен от радиален ред с 14 бр. плочки, обградени от външен ред, съдържащ още 24 бр. плочки. Три от плочките по външния ред имат по-особена форма и сочат посоката изток. Виждаме съчетание на известни свещени числа, символизиращи единството на Св. Троица, но зад този модел прозира архаичната религиозна доктрина, свързана с култа към Слънцето, Луната и Венера. Друг убедителен пример намираме в църквата “Св. Атанасий”, където стои кръгова подова фигура, имаща общо 14 бр. лъчи.

В заключение ще посочим, че гробният инвентар от могила № 1 до Големани не е само ключов момент за реконструкция на космо-митологичните представите на траките. Предметите вероятно са на местен кробизки владетел. Косвено доказателство намираме в метриката по нагръдника, неговата дължина отговаря приблизително на една гръцка царска стъпка от 34 см. Със сигурност твърдим, че той контролирал земите по протежение на стратегическия Хаинбоазки проход и пътните му връзки към съседните проходи. Неговото укрепено седалище трябва да се търси в гористия район, разположен южно от с. Големани. Местните жители знаят, че при ясно време се открива в югозападна посока пряка зрителна връзка към връх Шипка. Едни бъдещи археологически проучвания могат да хвърлят повече светлина върху поселищния живот на траките кробизи от Централния Предбалкан и да очертаят местата на техните крепости (Спиридонов 1978: 37).

ЛИТЕРАТУРА

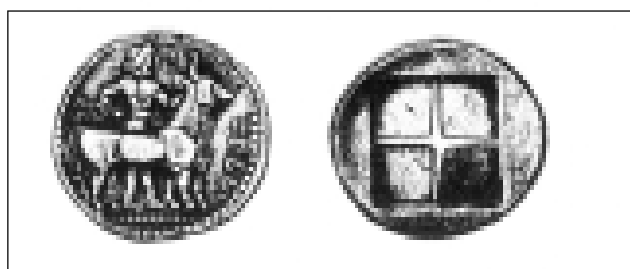
- Гергова, 1996:** Гергова, Д. Обредът на обесмъртяването в Древна Тракия. С., 1996.
- Елиаде, 1997:** Елиаде, М. История на религиозните вярвания и идеи. С., I, 1997.
- Кун, 1985:** Кун, А. Н. Старогръцки легенди и митове. С., 1985.
- Липицкая, Марциняк, 1983:** Липинская, Я., М. Марциняк. Мифология Древнего Египта. М., 1983.
- Marazov, 1998:** Marazov, I. Catalog accompanying a traveling exhibition opening in Feb., 205, Fig. 149, 1998.
- Марков, Гоцев, 2003:** Марков, В., А. Гоцев. Сакралното пространство в Древна Тракия. Благоевград, 2003.
- Неделчев, 1996:** Неделчев, Н. Tracia Libera. В.Търново, 1996.
- Попова, 1987:** Попова, А. Кучето и мечката в българската митология. — Векове, №5, 34, 1987.
- Селешников, 1985:** Селешников, С. И. История на календара и хронология. С., 1985.
- Спиридонов, 1978:** Спиридонов, Т. Историческа география на тракийските племена. — Векове, № 3, 1978, 36–37.
- Танев, 1997:** Танев, Хр. Азът на българите и националните символи. Ямбол, 1997.
- Фол, 1991:** Фол, Ал. Тракийският Дионис. Книга първа: Загрей. С., 1991.
- Херодот, 1990:** История (част втора). С., 1990.
- Цонев, 2003:** Цонев, В. Някои аспекти на култа към астралните божества в праисторическите култури от Централна Северна България. — В: Юбилеен сборник в чест на проф. Йордан Йорданов. В. Търново, 234, обр. 9: 2, 2003.
- Църков, 1994:** Църков, Ив. Въръжението от късножелязната епоха от региона на Велико Търново. — ИИМВТ, IX, 1994, 93–123.

Обр. 1. Златният нагръдник от Големани, V–IV в. пр.Хр.

Обр. 2. Нагръдникът от Старо село до Сливен

Обр. 3. Монета на дероните, находка от с. Садовик